

ORGANIZACJA PARAFIALNA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W GDAŃSKU OD ŚREDNIOWIECZA DO UTWORZENIA ADMINISTRACJI APOSTOLSKIEJ W WOLNYM MIEŚCIE GDAŃSKU

W przeszło tysiącletniej historii Gdańska, Kościół katolicki obecny był od zawsze, a najważniejszym składnikiem jego struktur były świątynie, które nie tylko spełniały role administracyjne, ale przede wszystkim pozwalały prowadzić efektywną działalność duszpasterską¹. Powszechną regułą stało się zakładanie pierwszych kościołów w największych ówczesnych skupiskach miejskich, gdzie koncentrowała się władza lokalnych książąt, co z jednej strony umożliwiało dotarcie z posługą religijną do znacznej liczby ludności, a z drugiej zabezpieczało spokojne odbywanie praktyk i ściąganie podatków. Obiekty te nie były jednak oficjalnymi kościołami parafialnymi, a jedynie wypełniały wszystkie funkcje, które w okresie późniejszym należały do obowiązków parafii. Obok kościołów grodowych powstawały jeszcze kościoły wiejskie, z których korzystali właściciele ziemscy, bądź też mieszkańcy najbliższej okolicy. Takie świątynie konkretne uprawnienia duszpasterskie uzyskiwały stopniowo². Dopiero na bazie okręgów grodowych oraz w oparciu o inne ośrodki kultu wytworzyły na przełomie XII i XIII w. rzeczywiste parafie ze ściśle określonym terytorium³. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie

¹ A. Radzimiński, *Geneza oraz ukształtowanie się organizacji diecezjalnej (1206-1409)*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach, Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, W. Długokęcki, M. Dygo, S. Józwiak, A. Radzimiński, J. Tandeci, Warszawa 2009, s. 158.

² J. Tazbirowa, *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 54/3 (1963), s. 371-372, 374; E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce: struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 21.

³ D. Kołodziejki, *Stan i potrzeby badań siecią parafialną archidiecezji pomorskiej diecezji wrocławskiej w średniowieczu*, [w:] *Historiograficzna prognoza 2000*,

procesu kształtowania się organizacji parafialnej w Gdańsku od momentu powstania pierwszej katolickiej świątyni w średniowieczu aż do XX stulecia, gdy miasto stało się stolicą administracji apostolskiej, która następnie przekształciła się w diecezję gdańską.

Na terenie Gdańska najstarszy obiekt sakralny mający status kościoła grodowego powstał zapewne w pierwszej połowie XII w. Przesłanki płynące z analizy listu Mściwoja II, datowanego na rok 1271 karzą sądzić, iż nosił wezwanie **Świętej Bożej Rodzicielki Marii**. Pełniący początkowo wyłącznie funkcje duszpasterskie wobec grodu i pobliskich miejscowości, na przełomie XII i XIII w. obsadzony został przez kilkunastoosobową grupę kanoników świeckich, którzy pełnili rolę doradców i współpracowników pomorskiego księcia⁴. Wraz z rozwojem urbanistycznym miasta część uprawnień duszpasterskich nad dzielnicą rybacko-rzemieślniczą, leżącą w rejonie Podwała Staromiejskiego, przekazano kościołowi **Św. Mikołaja**. Kiedy w 1227 r. kościół ten oddano przybyłym z Krakowa dominikanom, świątynia na grodzie ponownie spełniała wszystkie obowiązki parafialne nad całym kompleksem osadniczym, aczkolwiek zakonnicy otrzymali możliwość wykonywania kilku czynności parafialnych na obszarze swoich posiadłości⁵. Wówczas także rozpoczęto wznoszenie kościoła ku czci **Św. Katarzyny**, który stał się parafią dla miasta lokowanego na prawie lubeckim. Począwszy od lat 70 XIII stulecia zaczął on stopniowo zyskiwać na znaczeniu kosztem kościoła grodowego. Po zajęciu Gdańska przez Zakon Krzyżacki to właśnie kościół Św. Katarzyny przejął prawa parafialne nad Starym i Młodym Miastem⁶ oraz gdańskim obszarem

red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 53; J. Tazbirowa, *Początki organizacji...*, s. 369, 371, 373; E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 29.

⁴ K. Jasiński, *Gdańska grupa kanonicka – karta z dziejów organizacji kościelnej średniowiecznego Gdańska*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 73, 75, 79; J. Szymański, *Z zagadnień vitae canonicae w Polsce XII-XIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 10/4(1963), s. 144, 149.

⁵ K. Jasiński, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska: kościoły gdańskie*, „Zapiski Historyczne” 39/3(1974), s. 47-48; B. Możejko, D. Kaczor, B. Śliwiński, *Zarys dziejów klasztoru dominikańskiego w Gdańsku od średniowiecza do czasów nowożytnych (1226-1227-1835)*, „Archeologia Gdańska” 1 (2006), s. 201.

⁶ Formalnie kościołem parafialnym dla Młodego Miasta był kościół Św. Bartłomieja, w rzeczywistości jednak traktowany on był jako filia. Zob.: G. Simon, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. I, Danzig 1913-1915, s. 95-95.

wiejskim, sięgając granicami od Płoni i Przejazdowa, poprzez Krępiec, Orunię, Łostowice, Zakoniczyn, Piecki i Suchanino, aż po Wrzeszcz⁷. Kościół grodowy natomiast po roku 1326 rozebrano, budując na jego miejscu zamek krzyżacki. Wezwanie pierwszego gdańskiego kościoła przeniesiono z kolei na świątynię parafialną przeznaczoną dla Głównego Miasta, której budowa rozpoczęła się w 1343 r.⁸. Od początku istnienia obiekt funkcjonował jako kościół farny dla Głównego Miasta, Długich Ogrodów i Starego Przedmieścia.

Można przypuszczać, iż na przełomie XII i XIII stulecia w oparciu o kościoły wiejskie z parafii grodowej wyłoniła się również parafia **Św. Jakuba** w Oliwie, którą od 1186 r. administrowali ojcowie cystersi⁹. Przez stulecia obszar parafii oliwskiej obejmował okoliczne posiadłości zakonne, ciągnąc się od Jelitkowa, poprzez Zaspę, Ostrów, Młyniska, Strzyżę, Brętowo, Wysoką, aż do Sopotu. W okresie reformacji granice przesunięto jeszcze w kierunku południowym, aż po Studzienkę. Natomiast bardzo szybko, bo już w XIII w., odłączono od niej Wielki Kack, wraz z Witominem, Małym Kackiem, Orłowem, Redłowem i Gdynią¹⁰.

W tym samym okresie powstała też zapewne parafia **Św. Wojciecha** w Świętym Wojciechu od około 1222 r. obsługiwana przez benedyktynów. Trudny do odtworzenia jest jej średniowieczny zasięg, prawdopodobnie jednak od strony pld. sięgała ona do Pruszcza, a od

⁷ Jak wskazuje Jasiński przeniesienie praw parafialnych z kościoła grodowego na kościół Św. Katarzyny nastąpić mogło zaraz po zajęciu Gdańska, jak również po roku 1325-27. Por. K. J a s i ń s k i, *Chronologia kościołów gdańskich XII i XIII w. Uwagi metodyczne*, „Zapiski Historyczne” 50/2 (1985) s. 71-73; tenże, *Gdańska grupa kanonicka...*, s. 76, 83, przyp. 43; tenże, *Z problematyki trzynastowiecznego...*, s. 57-58, przy. 122; S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?: studium historyczne*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 9-10 (1902-1903), s. 241-243.

⁸ K. J a s i ń s k i, *Gdańska grupa kanonicka...*, s. 75; T e n ż e, *Z problematyki trzynastowiecznego...*, s. 45; P. S a m ó l, *Kościół grodowy w Gdańsku. Studium z pogranicza historii i architektury* [w:] *Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza; 15), Gdańsk 2009, s. 182.

⁹ Kościół farny św. Jakuba był zarazem świątynią konwentualną. Funkcję kościoła klasztornego i parafialnego do czasu wniesienia świątyni Św. Jakuba, pełnił także kościół pw. Św. Trójcy. K. D ą b r o w s k i, *Opactwo oliwskie...*, s. 165-166; S. K u j o t, dz. cyt., s. 132; G. L a b u d a, *Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 18/1/4 (1952) s. 130.

¹⁰ S. K u j o t, dz. cyt., s. 133.

strony półn.-zach. obejmowała obszar do rzeki Raduni oraz Lipce, Maćkowy i Kowale¹¹.

Z lat 1398-1400 pochodzi już także pierwsza wiadomość o istnieniu parafii w Chojnie (Matarnia)¹². W 1283 r. oddano ją cystersom oliwskim, w zamian za zrzeczenie się praw do ziemi gniewskiej, na rzecz Krzyżaków. Wkrótce po tym fakcie mnisi wzniesli we wsi świątynię i założyli nową parafię. Zapewne w okresie wojny trzynastoletniej, została ona całkowicie zniszczona, a na jej miejscu stanął kościół Św. Materna, od którego swą nazwę wzięła nowa osada¹³. Z biegiem lat dawne wezwanie zostało jednak całkowicie wyparte na rzecz **Św. Walentego**, który patronuje świątyni do dzisiaj¹⁴.

Pierwsza duża reorganizacja sieci parafialnej w mieście nastąpiła po wojnie trzynastoletniej. Wsparcie udzielone przez Gdańsk stronie Polskiej w czasie konfliktu zbrojnego doprowadziło do wyzwolenia miasta spod wpływów krzyżackich oraz zaowocowało wydaniem przez Kazimierza IV w latach 1454-57 szeregu przywilejów, które uczyniły z nadmotławskiego grodu w istocie niezależną od reszty państwa jednostką administracyjną, przyczyniając się jednocześnie do jej największego rozwoju. W 1454 r. Radzie Prawego Miasta oddano zwierzchnictwo nad innymi częściami Gdańska i położonymi wokół niego miejscowościami. Natomiast w przywileju z 1457 r. cztery dotychczas odrębne dzielnice połączono w jeden organizm miejski.

Pierwsze sukcesy skłoniły magistrat do próby rozszerzenia swoich uprawnień również o kwestie związane z organizacją kościelną. Była ona

¹¹ Najstarsze granice tej parafii S. Kujot rekonstruował na podstawie biegu rzeki Raduni, włączając do niej osady, które w okresie późniejszym stały się osobnymi parafiami: Lublewo, Żuławę-Rekein, Rokitnicę, Pruszcz Juskowo i Wojanowo. Por. S. Kujot, dz. cyt., s. 123, 125-126.

¹² W. Szulist, *Zarys kościelnej przeszłości obecnych obszarów archidiecezji gdańskiej do 1466 r.*, „Studia Pelplińskie” 28, 1999, s. 131.

¹³ Por. S. Kujot, dz. cyt., s. 136; J. Spors, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławięsko-Słupskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983, s. 65.

¹⁴ Archiwum Diecezji Pelplińskiej, sygn. G-24, s. 539; G-72, s. 299; *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 759; G. Schwengel, *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae: apparatus pauper subsidia literaria poscens a viris bonis et doctis collectus an interim a Georgius Schwengel Cartusiae Priore 1749*, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu” XVI-XVII (1912-1915) s. 149, 458; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulmiński, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1880-1884, s. 172.

potrzebna przede wszystkim ze względów duszpasterskich, ale miała także swój aspekt polityczny. Projekt reorganizacji gdańskich struktur parafialnych, z wykorzystaniem czterech świątyń, namiestnikowi królewskiemu Hansowi von Baysenowi na przełomie marca i kwietnia 1454 r. zaprezentowała Rada Głównego Miasta. Po wstępnej zgodzie ordynariusza kujawskiego, do końcowego pisma w tej sprawie złożonego na ręce gubernatora przez posłów gdańskich w dniu 16 czerwca 1454 r., pozytywnie odniósł się też król Polski. Nie czekając na dalsze ustalenia władze miasta ustanowili parafię NMP dla Prawego Miasta, Św. Jana dla Nowego Miasta, ŚŚ. Piotra i Pawła dla Starego Przedmieścia i Św. Barbary dla Długich Ogrodów. Kilkanaście miesięcy później decyzje te doczekały się uznania przez monarchę¹⁵. Dnia 12 grudnia 1455 r. status kanonicznie niezależnej parafii przyznano kościołowi Św. Jana, ŚŚ. Piotra i Pawła i Św. Barbary¹⁶.

Równocześnie wniosek w sprawie wykonania prośby władz miejskich otrzymał od króla bp Jan Gruszczyński. Zgodnie z zaleceniem królewskim 28 stycznia 1456 r. wydał on dekret, który zreorganizował sieć parafialną w mieście. Parafii **NMP** powierzył opiekę duszpasterską nad obszarem rozciągającym się od ul. Ogarnej do ul. Szerokiej¹⁷. Kościołowi **Św. Jana** oddał wszystkie domy, które znajdowały się pomiędzy ul. Szeroką a Podwalem Staromiejskim, jak również Targ Rybny oraz Szafarnię¹⁸. Parafia **ŚŚ. Piotra i Pawła** obsługiwać miała Stare Przedmieście, a parafia **Św. Barbary** Długie Ogrody¹⁹. Wspólnota **Św. Katarzyny** obejmowała Stare Miasto, Osiek, ulicę wokół szpitala Św. Gertrudy, ponadto Nowe Ogrody, Siedlce, Chmielniki, Piaskownię i Zaroślak oraz inne wsie już wcześniej do niej należące²⁰. Natomiast parafii **Św. Bartłomieja** podporządkowano teren od ul. Wałowej do

¹⁵ E. M. Wermter, *Stadt und Kirche in Danzig während des späten Mittelalters: Versuche einer Kollegiatsiftsgründung 1508 – Vergleichbare Strukturen und Beziehungen zu Preußen, Pommern, Mecklenburg, den Burgundischen Niederlanden, Oberschwaben und der Schweizerischen Eidgenossenschaft*, [w:] *Zur Siedlungs-, Bevölkerungs- und Kirchengeschichte Preußens*, hrsg. U. Arnold, Lüneburg 1999, s. 189-190.

¹⁶ P. Simon, dz. cyt., Bd. IV, s. 110.

¹⁷ Tamże, s. 113.

¹⁸ Tamże; A. Lubomski, *Wie die Danziger Pfarreien entstanden*, [w:] *Katholisches Jahrbuch für das Bistum Danzig*, Daznig 1936, s. 45.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

kanalu Raduni biegnącego wzdłuż ul. Rybaki Górne oraz od nieistniejącego już potoku zlokalizowanego w okolicy dzisiejszej ul. Wałowej i Aksamitnej, do ul. Rajskiej wraz z jej środkiem, a także obszary wokół kościoła Bożego Ciała za murami miasta²¹.

Jak wskazuje E.M. Wermter zmiany parafialne dokonane wedle sugestii rady miejskiej, przyczyniły się do przyjęcia korzystnych dla Gdańska rozwiązań w przywileju z 1457 r. Z pośród wielu różnych uprawnień magistrat gdański nabył wówczas prawo patronatu nad prawie wszystkimi świątyniami zlokalizowanymi w mieście i jego najbliższej okolicy²². Król Polski zachował dla siebie jedynie patronat nad kościołem Mariackim na Głównym Mieście, nie wykluczył jednak późniejszego przekazania i tej świątyni władzom miasta. Zaznaczył przy tym możliwość odwołania proboszcza, gdyby popadł on w konflikt z mieszkańcami Gdańska.

Organizacja parafialna Kościoła katolickiego w Gdańsku w okresie nowożytnym

Kryzys organizacji kościelnej, wynikający nade wszystko z braku reform wewnętrznych, doprowadził na początku XVI w. do otwartego buntu przeciwko dotychczasowym strukturom kościelnym i zwyczajom religijnym oraz stał się powodem narodzin ruchu reformacyjnego w zachodniej Europie. Dzięki rozbudowanym kontaktom handlowym, podróżom tutejszej młodzieży na niemieckie uczelnie oraz zapaści ekonomiczno-społecznej w samym mieście, luteranizm bardzo wcześnie rozpowszechnił się również w Gdańsku²³.

W następstwie upowszechnienia idei ewangelickich radykalnie zmniejszyła się w Gdańsku liczba katolików. Wedle szacunków w 1577 r. wśród 40 000 mieszkańców, przy katolicyzmie pozostało około 1700-1800 osób, co stanowi 4,2-4,5% ogółu ludności²⁴. W następnych latach

²¹ Tamże.

²² Było ich 21: Koszwały, Cedry Wielkie, Koźliny, Hel, Kiezmark, Leszkowy, Lubiewo, Rokitnica, Ostrowite, Pruszcz Gd., Bogatka, Orunia, Steblewo, Trutnowy, Osice, Wocławy, Sobieszewo, Przebrno, Drewnica, Tujsk i Wisłoujście. Por. E.M. W e r m t e r, dz. cyt., s. 191-192.

²³ M. B i s k u p, *O początkach reformacji luterńskiej w Prusach Królewskich*, „Kwartalnik Historyczny” 100/4 (1993), s. 102-103.

²⁴ Por. J. B a s z a n o w s k i, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601-1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 109; tenże, *Statystyka wy-*

ilość katolików bardzo powoli wzrastała, osiągając w latach 50 XVII w. wynik 5300 osób (8,5% ogółu mieszkańców). Sto lat później ich liczba powiększyła się do 6100 osób (10,7% ogółu mieszkańców), a w latach 90 XVIII stulecia osiągnęła średni poziom 8400 osób (23,1% ogółu mieszkańców)²⁵. Tak szeroka konwersja gdańszczan doprowadziła do przekształcenia prawie wszystkich świątyń wewnątrz murów miejskich i w najbliższej okolicy w protestanckie domy modlitwy. Nieliczni katolicy mogli korzystać nadal z kościoła dominikańskiego, brygidiańskiego i karmelitańskiego oraz kaplicy na plebanii mariackiej, aczkolwiek Rada wykorzystując napięcia antykatolickie i zmniejszając się liczbę osób konsekrowanych kilkakrotnie próbowała pozyskać także i te świątynie. W początkowym okresie reformacji zdecydowanie największe znaczenie miała świątynia Św. Brygidy, pełniąc rolę kościoła parafialnego dla całego miasta, natomiast od 1587 do 1604 r., a więc w okresie odbudowy kościoła Św. Brygidy po pożarze jaki ją nawiedził, jako kościół klasztorny i zastępczy parafialny służyła katolikom opuszczona przez pokutnice kaplica Św. Marii Magdaleny²⁶. Dopiero w latach 1678-81 wzniesiono na terenie należącym do probostwa gdańskiego nowy obiekt ku czci Ducha Świętego, Św. Jana Chrzciciela i Św. Andrzeja Apostoła, zwany potocznie Kaplicą Królewską, który w założeniu miał spełniać zadania świątyni parafialnej do czasu odzyskania kościoła NMP.

Pod wpływem zaniku powołań i wykruszania się dotychczasowej obsady zakonnej, na przestrzeni XVI w. likwidacji uległy zgromadzenia franciszkanów, benedyktynów, dominikanek, karmelitanek, jak również stowarzyszenie pokutnic. Niezależnie od początkowych trudności, to właśnie na męskich wspólnotach zakonnych przez dwa następne stulecia opierało się w głównej mierze całe gdańskie duszpasterstwo skierowane do katolików. Dzięki zaangażowaniu poszczególnych przełożonych zakonnych na przestrzeni XVII stulecia doszło do pełnej odnowy życia wewnętrznego w dawnych klasztorach cystersów, dominikanów, brygidek i brygidianów oraz karmelitów oraz

znań a zagadnienia etniczne w Gdańsku w XVII-XVIII wieku, „Zapiski Historyczne” 54/1 (1989), s. 59; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku: od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 341.

²⁵ J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne...*, s. 171 (tabela 2.12).

²⁶ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 88-89, 104, 122.

pojawienia się w podgdańskich osadach zakonu jezuitów, franciszkanów reformatorów, bonifratrów i lazarystów²⁷.

Faktyczna likwidacja gdańskich parafii w okresie reformacji, zaakceptowana następnie w przywilejach Zygmunta Augusta doprowadziła w praktyce do przekazania wszystkich praw i obowiązków duszpasterskich proboszczowi rezydującemu na plebanii kościoła Mariackiego, którego placówka nazywana było odtąd parafią gdańską. Zasięg terytorialny jego władzy nigdy nie został dokładnie ustalony, przypuszczalnie jednak rozciągał się od Studzienki poprzez Piecki, Migowo, Suchanino, Zabornia, Szadółki, Ujeścisko, Zakoniczyn, aż po Oruńskie Przedmieście, Olszynkę, Dolne Miasto i Długie Ogrody²⁸. Wsparciem służyła mu prowizoryczna działalność duszpasterska prowadzona przez klasztory, których świątynie spełniały odtąd nieformalną rolę ośrodków parafialnych.

Ponadto znacznie powiększyła się również wielkość wspólnoty świętowojciechowej, która przejęła uprawnienia nad terenami należącymi przedtem do parafii w Pruszczu i Żuławie-Rekcinie. Wizytacja bp Gniewosza z roku 1649 wymienia oprócz wsi parafialnej jeszcze 18 miejscowości: Arciszewo, Będzieszyn, Bartlin, Borkowo, Borzęcin, Ciepłewo, Rusocin, Gadowo, Gołąbkowo, Maćkowy, Ernestowo, Lipce, Ostrózek, Orunię, Wojanowo, Świncz, Rekcin, Juszkowo, Przędzieszyn i Straszyn²⁹. Dwadzieścia lat później rejestr dziesięciny dodaje do tego spisu jeszcze Jagatowo, Łostowice, Otomin i Rotmankę³⁰. Ponadto od XVI w. do parafii Św. Wojciecha należał również Pruszcz, Roszkowo, Krępiec, Mniszki, Bystra i Rokitnica³¹.

²⁷ J. K ł o c z o w s k i, *Wielki zakon w XVII-wiecznej Rzeczpospolitej u progu swego rozwoju*, „Nasza Przeszłość”, t. 39, (1973), s. 174; S. K o ś c i e l a k, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 122, 128-129, 137-138, 140, 144-145; R. S t a c h n i k, *St. Brigitten Danzig: Geschichte des Brigittinenklosters und der St. Brigittenkirche in Danzig*, Danzig 1940, s. 52-55.

²⁸ Granice gdańskiej parafii katolickiej w okresie protestanckim nie zostały nigdzie opisane, wiadomo jednak, że pokrywały się z zasięgiem wszystkich sześciu średnio-wiecznych parafii. Pewnych informacji dostarczają także dokumenty kościelne sąsiednich parafii, zawierające wykaz swoich miejscowości, co drogą eliminacji pozwala określić przybliżony obręb parafii gdańskiej. Na tej samej zasadzie rekonstrukcji zasięgu parafii dokonał S. K o ś c i e l a k, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 251-252.

²⁹ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. G-11, s. 53-56.

³⁰ A. W i k t o r s k a, *Sanktuarium Św. Wojciecha w Gdańsku Świętym Wojciechu*, Gdańsk 1997, s. 23-24.

³¹ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. G-20a, s. 61.

Niewielkie zmiany przestrzenne zaszły natomiast w parafii oliwskiej, do której przyłączono tylko Wrzeszcz oraz w parafii matarnickiej. Przez stulecia do parafii Św. Walentego należało Banino, Barniewice, Bysewo, Bastanowo, Firoga, Czaple, Jasień, Klukowo, Trzy Nórty, Smęgorzyn oraz Wysoki i Mały Kiełpin. W 1686 r. oprócz wyżej wymienionych, mowa jest również o Kokoszkach, w 1724 r. o nieistniejących już osadach Belowo i Pokrzywko, a w 1749 r. o Jakubowie i Karczemkach. Pierwotnie częścią parafii matarnickiej było także Rębiechowo, które odpadło do Żukowa na początku XIII w. oraz Lniska i Sulmin odłączone w 1683 r.³²

Do ponownego określenia przynależności kościelnej poszczególnych rejonów miasta doszło dopiero w toku wieloletnich rozmów między ordynariuszem wrocławskim a gdańskim magistratem na temat uregulowania pozycji prawnej katolickiej mniejszości. Dekretem z dnia 14 lutego 1718 r. bp Konstanty Felicjan Szaniawski kompetencje formalnie nadal niepodzielnej parafii gdańskiej rozdzielił między pozostałe istniejące wspólnoty zakonne, tworząc sześć nowych okręgów filialnych. Nie był to jednak podział w rozumieniu późniejszym, gdy bez zgody władz świeckich tworzono kuracje, bądź stacje duszpasterskie przekształcane następnie w parafie, a jedynie powierzenie duszpasterstwa do czasu odzyskania przez katolików dawnych świątyń parafialnych. W następstwie tej decyzji doraźna pomoc duszpasterska pełniona dotychczas przez klasztory dostała umocowanie prawne i konkretny zakres terytorialny.

Począwszy od 1718 r. zasięg parafii przy kościele **NMP** (z siedzibą przy Kaplicy Królewskiej) ponownie ograniczony został do pld. część Głównego Miasta (od ul. Ogarnej do ul. Szerokiej), Zaroślaka Wewnętrzne (wsch. strona Raduni), i Przewała (okolice ul. 3 Maja), a w zamian za nieistniejący już kościół Św. Gertrudy i przejęty przez luteranów kościół Bożego Ciała, przyznano mu dawną parafię ŚŚ. Piotra i Pawła, obejmującą Stare Przedmieście³³. Średniowieczną parafię Św. Jana obejmującą pln. część Głównego Miasta (od ul. Świętojańskiej z przecznicami po obu jej stronach do Podwała Staromiejskiego)

³² Por. Archiwum Diecezji Pelplińskiej, sygn. G-24, s. 539; G-72, s. 299; *Diecezja chełmińska...*, s.759; G. S c h w e n g e l, dz. cyt., s. 149, 458.

³³ Por. S. K o ś c i e l a k, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 253; G. W. S c h w e n g e l, dz. cyt., s. 152.

i Targ Rybny, oraz dawną parafię Św. Barbary sięgającą od Motławy (w tym także Wyspę Spichrzów i Ołowiankę) aż po Bramę Żuławską oddano dominikanom posługującym przy kościele **Św. Mikołaja**³⁴. Kościołowi karmelitańskiemu **ŚŚ. Eliasza i Elizeusza** powierzono teren niegdyś należący do parafii Św. Katarzyny obejmujący płd.-zach. część Starego Miasta (na zach. od ul. Rajskiej oraz na płd. od fosy miejskiej, w okolicach obecnych Wałów Piastowskich do Podwala Staromiejskiego), Osiek, Zamczysko oraz Zaroślak Wewnętrzny (zach. strona Raduni), Nowe Ogrody, Piaskownię, Czarne Morze (rejon ul. Biskupiej, Na Stoku, Salwator) i Biskupią Górkę³⁵. Zakonnicy przy kościele **Św. Brygidy** otrzymali obszar należący niegdyś do parafii Św. Bartłomieja. Rozciągał się on na obszarze płn-wsch. Starego Miasta sięgając od okolic ul. Wałowej poprzez środek ul. Rajskiej i wzdłuż ul. Rybaki Górne³⁶. Franciszkanom reformatorom obsługującym kościół **Św. Antoniego Padewskiego** przyporządkowano Chełm i Siedlce, zaś bonifratrom posiadającym świątynię **Św. Jana Chrzciciela** Zaroślak Zewnętrzny, tzw. Psi Zakątek (teren, gdzie dziś znajduje się rozgałęzienie linii kolejowej – naprzeciwko Bramy Nizinnej) oraz nieistniejąca już ul. Motławska (w okolicach wylotu ul. Cienistej) na Starych Szkotach³⁷. Natomiast jezuici, pracujący w kościele **Św. Ignacego Loyoli** mieli sprawować duszpasterstwo na Starych Szkotach, Chmielnikach, Oruńskim Przedmieściu i Oruni³⁸. Zarówno S. Kujot, jak i cytujący go S. Kościelak sądzą, iż świątyni jezuickiej podlegały także Szadółki, Ujeścisko, Zakoniczyn i Suchanino³⁹. Biorąc jednak pod uwagę fakt, iż żadna z tych miejscowości nie jest wymieniona w powyższym dokumencie, skłaniałibyśmy się raczej ku hipotezie wedle, której w dalszym ciągu należały one do parafii gdańskiej. Pozamiejski zasięg parafii mariackiej nigdy nie był bowiem precyzowany, stąd wszystkie nie wymieniane w wizytacjach i dekretach osady właśnie do niej były zaliczane. Ustalony przez

³⁴ Tamże, s. 152-153.

³⁵ Tamże, s. 153.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, s. 153-154.

³⁸ Tamże, s. 154.

³⁹ Por. S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku: od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003, s. 189; Tenże, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...*, s. 254; S. Kujot, dz. cyt., s. 241.

bpa Szaniawskiego podział parafialny, choć w praktyce nie do końca przestrzegany, utrzymał się aż do 1840 r.

Wzrost znaczenia państw ościennych w połączeniu z coraz większą słabością polityczną, gospodarczą i militarną Rzeczypospolitej w czasach saskich doprowadził do rozbiorów Polski, w wyniku których Prusy zaanektowały około 142 tys. km². Pod berłem dynastii Hohenzollernów znalazł między innymi obszar dawnych Prus Królewskich, które pod względem administracji kościelnej w większości należał do diecezji wrocławskiej.

Na terenach sobie podporządkowanych król Fryderyk II rozpoczął intensywny proces germanizacyjny, mający na celu jak najszybsze zespolenie nowych nabytków z pozostałymi prowincjami pruskimi. Wszechstronnej kontroli poddane zostały wszystkie niezależne jeszcze instytucje, w tym także Kościół katolicki, któremu systematycznie ograniczano prawa i przywileje, jakimi cieszył się w czasach demokracji szlacheckiej. Głównym celem polityki wyznaniowej nowych władz stało się przede wszystkim odebranie Kościołowi dóbr materialnych oraz zlikwidowanie męskich i żeńskich zgromadzeń zakonnych rozsianych na terenie zaboru pruskiego.

Przebieg zamykania klasztorów w państwie pruskim odbywał się stopniowo, na podstawie osobno wydawanych edyktów królewskich⁴⁰. Na polecenie Fryderyka II, bp Józef Rybiński w 1780 r. rozwiązał klasztor jezuitów w Starych Szkotach, wcielając go jednocześnie do Stowarzyszenia Księży Królewskiego Instytutu Naukowego⁴¹. Pozostałe klasztory w okolicach Gdańsku skasowane zostały dopiero na początku XIX w. W wyniku zniszczeń związanych z ofensywą francuską roku 1807, spalono zabudowania klasztorne ojców bonifratrów w Sztotlandzie. Zapewne właśnie po tym wydarzeniu członkowie zakonu szpitalnego Św. Jana Bożego na zawsze opuścili podgdańską osadę. Wielkie straty ponieśli także mieszkający niedaleko franciszkanie i jezuiti. Do ich wyjazdu doszło jednak dopiero po drugim oblężeniu miasta, gdy wojska rosyjskie w 1813 r. zbombardowały płd-zach. miejscowości, doszczętnie niszcząc klasztor reformatorów na

⁴⁰ K. W a j d a, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, „Studia Pelplińskie” 18, 1987, s. 97.

⁴¹ J. W y s o c k i, *Kościół katolicki pod zaborem pruskim (1772-1815)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. K u m o r, Z. O b e r t y ń s k i, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, s. 158.

Chelmie i kolegium jezuickie w Starych Szkotach⁴². Podczas obu bitew częściowo uszkodzone zostały również zabudowania klasztorne znajdujące się wewnątrz murów miejskich. W okresie I Wolnego Miasta większość z nich zarekwirowano, tworząc magazyny i lazarety. Po 1813 r. budynki należące do zakonu brygidek i dominikanów rozebrano, a świątynie oddano księżom diecezjalnym⁴³.

W 1818 r. służbę na ziemi gdańskiej zakończyli księża misjonarze Wincentego à Paulo, prowadzący dotychczas parafię w Świętym Wojciechu. Z kolei rozwiązanie opactwa cysterskiego w Oliwie nastąpiło w 1831 r. Kościół farny Św. Jakuba w 1833 r. przekazano gminie ewangelickiej, a świątynię konwentualną przekształcono na siedzibę wspólnoty katolickiej. Natomiast w 1835 r. zniesiono klasztor ojców karmelitów i dominikanów oraz siostr brygidek. W podobny sposób skasowane zostały także inne klasztory w diecezji chełmińskiej, wrocławskiej i na pozostałym terytorium państwa pruskiego.

Zarekwirowanie dla potrzeb wojskowych, a następnie poważne uszkodzenie prawie wszystkich zabudowań kościelnych w okresie wojen napoleońskich oraz zapowiedź rychłego zamknięcia istniejących jeszcze zakonów doprowadziła do faktycznej likwidacji dotychczasowego podziału parafialnego. Paradoksalnie sytuację pogarszała wzrastająca liczba wiernych, których już w 1796 r. na 36 470 ogółu mieszkańców było w mieście 8029 (22%). W 1819 r. ilość ta zwiększyła się do 12 073 osób (na 48 750 ogólną liczbę), co stanowiło 24,8% miejskiej populacji, zaś dwa lata później osiągnęła wynik 13 140 osób (na 52 480), stanowiących 25%⁴⁴. Zmniejszająca się obsada personalna świątyń klasztornych nie była zatem w stanie zapewnić odpowiedniej opieki duszpasterskiej licznym wiernym, którzy coraz częściej korzystali z usług sąsiednich parafii. Zdaniem J. Baszanowskiego, który analizował zapisy w księgach metrykalnych, do dużych zmian w granicach parafialnych dojść mogło w 1821 r. Wskazywałyby na to podpisany w tym czasie konkordat i gwałtowne zmiany w poziomie rejestracji chrztów w poszczególnych parafiach⁴⁵.

⁴² G. Trybalski, *Klasztor oo. reformatorów w Gdańsku*, „Pietes et Studium” 3 (15) (1960), s. 172. K. Wajda, dz. cyt., s. 98.

⁴³ S. Kościelak, *1000 lat gdańskiego Kościoła*, Gdańsk 1999, s. 103; R. Stachnik, *Die Katholische Kirche in Danzig: Entwicklung und Geschichte*, Münster 1959, s. 120-121.

⁴⁴ J. Baszanowski, *Statystyka wyznań...*, s. 60, (tabela 1).

⁴⁵ Tamże, s. 69.

Na poparcie tezy gdańskiego historyka brakuje jednak jednoznacznych informacji źródłowych, a obserwacja tych samych wskaźników w innych latach dawałaby podobne rezultaty, albowiem do dużych wahań w proporcjach notowanych chrztów dochodziło również w 1781, 1786, 1806, 1816, czy 1834 r.⁴⁶. Mało prawdopodobne wydaje się także, aby w przypadku generalnej regulacji sieci parafialnej w mieście na początku lat 20 XIX w., kilka lat później przygotowywać nowy projekt zmian. Ponadto kształt erygowanych w latach 1835-42 parafii, tworzony był w oparciu o rok 1718. Gdyby zatem doszło do podziału parafialnego zaraz po podpisaniu konkordatu, musiałby on drastycznie różnić się od podziału z 1718 i 1840 r., na co nie mamy żadnych dowodów. W innym wypadku w latach 30 i 40 mielibyśmy raczej do czynienia tylko z korektą granic. Chwiejność w natężeniu i spadku liczby osób przystępujących do sakramentu, a co za tym idzie w ewentualnym przyroście lub stracie wiernych, zdaje się wskazywać na inne czynniki. Wśród wymienionych wyżej powodów, Baszanowski przytacza tu jeszcze systematyczny wzrost ludności katolickiej, założenie urzędu stanu cywilnego oraz wzajemną pomoc uzgodnioną między kapłanami⁴⁷. Jeżeli natomiast dochodziło do jakiś przesunięć terytorialnych, to były to raczej sytuacje sporadyczne, jak w przypadku przejścia Wisłoujścia (1821) i Ostrowa (1822) do parafii przy Kaplicy Królewskiej.

W sytuacji ogólnej dezintegracji oraz swobodnego przepływu wiernych zaistniała potrzeba kompleksowej regulacji sieci parafialnej w Gdańsku i najbliższych okolicach. Wszelkie zmiany w kościelnej organizacji terenowej wymagały jednak wcześniejszych pertraktacji z władzami państwowymi, które w rozdziale 11 Kodeksu Pruskiego (*Preußischen Allgemeine Landrecht*) z 1794 r. zagwarantowały sobie wyłączne prawo do dzielenia starych i zakładania nowych parafii⁴⁸. Zgodę na powoływanie kolejnej samodzielnej placówki duszpasterskiej wydawał najpierw prezydent regencji, a następnie minister rządu. Dopiero po uzyskaniu ich aprobaty stosowny dekret podpisywał ordy-

⁴⁶ Por. tamże, s. 67, 69 – ryc. 1.4, (tabela 1.5.).

⁴⁷ Tamże, s. 69-71.

⁴⁸ *Allgemeine Landrecht für die Preußischen Staaten in Verbindung mit den ergänzenden Verordnungen*, hrsg. von A. J. Mannkopff, t. 5, Berlin 1838 s. 327-328 i in.; B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej: (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 640. § 238 i in.

nariusz diecezji. Dalsze przepisy regulowały kwestię obsady kadrowej w parafii, prawa i obowiązki kapłanów oraz zagadnienia związane majątkiem i utrzymaniem kościoła. Osobne dekryty z 1805 i 1836 r. normowały także zasady ponoszenia kosztów budowy świątyń, którymi obciążeni zostali fundatorzy i sami parafianie. Dopiero po 1848 r. złagodzone nieco restrykcyjne zasady tworzenia nowych wspólnot katolickich, tak iż możliwe było ustanawianie przez biskupa stacji duszpasterskich bez porozumienia z władzami⁴⁹.

Projekt reorganizacji gdańskich struktur parafialnych, z wykorzystaniem wszystkich należących do katolików kościołów 12 października 1824 r. przygotował biskup warmiński Józef von Hohenzollern. Zakładał on podniesienie dawnego kościoła cystersów, dominikanów, jezuitów i bryidek do rangi parafii, zaś z Kaplicy Królewskiej oraz kościoła karmelitańskiego uczynienie filii parafii Św. Mikołaja. Proponował przy tym uposażenie dla trzech gdańskich proboszczów w wysokości 600 talarów, dla dwóch wikariuszy 400 talarów, dla organisty 150 talarów, dla dzwonnika 80 talarów, na potrzeby sprawowania kultu 110 talarów, a na fundusz budowlany 150 talarów, co razem dawałoby około 1500 talarów rocznie⁵⁰. Na funkcjonowanie parafii filialnej Św. Józefa chciał przeznaczyć 820 talarów, a na obsługę parafii filialnej Św. Ducha 800 talarów rocznie. Zapowiedział przy tym, iż emerytury w wysokości 150 talarów rocznie, które przysługiwały żyjącym jeszcze zakonnikom, w przypadku ich śmierci przeznaczone zostaną na zwiększenie dochodów poszczególnych parafii⁵¹.

Trwające kilkanaście lat negocjacje między władzą świecką i kościelną doprowadziły w 1835 r. do ustanowienia przez bpa Anastazego Sedłaga parafii **Trójcy Przenajświętszej** w Oliwie przy kościele konwentualnym, lecz duszpasterstwo w niej objęli już księża diecezjalni⁵². Była ona niejako spadkobierczynią parafii cysterskiej, która od XII w.

⁴⁹ Tamże, s. 640.

⁵⁰ Mówiąc o 3 gdańskich parafiach miał na myśli par. Św. Ignacego, Św. Brygidy i Św. Mikołaja.

⁵¹ A. L u b o m s k i, *Wie die Danziger Pfarreien...*, s. 57.

⁵² Niestety nie udało nam się odnaleźć daty erygowania parafii Św. Trójcy. Z. Iwicki twierdzi, że było to już 2.10.1931, *Schematyzm Archidiecezji Gdańskiej 2001*, Gdańsk 2001, s. 224 i *Kirchenkalender des Dekanats Danzig I*, t. 4, 1910, s. 54 twierdzi, że w 1835 r., zaś *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*, Pelplin 1904, że po śmierci bpa J. Hohenzollerna, która nastąpiła w 1836 r.

funkcjonowała przy kościele Św. Jakuba⁵³. Pomijając Ostrów, który w 1822 r. przeszedł do parafii przy Kaplicy Królewskiej, niezmienione pozostały również granice oliwskiej gminy katolickiej, sięgające od Sopotu, poprzez Jelitkowo, Nowy Port, Brętowo, aż po Wrzeszcz⁵⁴. Dopiero w 2 połowie XIX w. i na początku XX stulecia oddzielono kilka miejscowości tworząc nowe gminy katolickie. Oprócz tego w 1928 r. z par. oliwskiej, do w Matarni przyłączono Owczarnię, a do par. w Chwaszczynie – wieś Wysoka⁵⁵. Obecnie granice wspólnoty ograniczają się do samej Oliwy, Doliny Ewy, Świeżej Wody, Złych Mostów, Leśnego Młyna, Rynarzewa, Ludolfina i Gospódki.

Cztery lata później, 1 maja 1839 r. w pojezuickim kościele na Starych Szkotach oficjalnie erygowano parafię **Św. Ignacego Loyoli**⁵⁶. W skład nowopowstałego ośrodka parafialnego wszedł Chełm, Chmielniki, Chmielniki Pelplińskie, Stara Wieś, Winniki, Druga Peterszawa, Stare Szkoty, Suchanino, Aniołki, Trzy Lipy, Zabornia, Siedlce, Emaus, Pole Schellinga (dziś ul. Skrajna), Pole Mniszek (dziś ul. Wieniawskiego), Krzyżownicy, Zakonieczyn, Piekłisko, Ujeścisko, Orunia, Ptaszniki, Dolnik, Oruńskie Przedmieście oraz tereny na południe od Odpływu Motławy (Olszynka, Gęsia Karczma, Błonia, ul. Litewska i Miałki Szlak)⁵⁷. W okresie późniejszym przyłączono również Kowale i Łostowice (1924), oraz Kolonię Schichaua, którą w 1900 r. przekazano z kolei par. Św. Brygidy. Bardzo szybko, bo już 1840 r. na rzecz par. Św. Mikołaja odłączyło Emaus, Siedlce i Pole Schellinga, a kilka lat później również Błonia i Gęsią Karczmę. W 1901 r. do kuracji we Wrzeszczu przyłączono dzisiejszą Al. Zwycięstwa i ul. Traugutta, natomiast w 1907 r. poza parafią szotlandzką znalazł się Chełm, Zabor-

⁵³ Choć parafię przy kościele Św. Jakuba zniesiono już w 1831 r., przez dwa kolejne lata była jeszcze użytkowana przez katolików, jako parafialna.

⁵⁴ *Schematismus der Geiftlichkeit des Bisthums von Culm für Jahr 1848*, s. 26-27.

⁵⁵ A. L u b o m s k i, *Wie die Danziger Pfarreien ...*, s. 101; E. O' R o u r k e, *Umpfarung*, „Amtliches Kirchenblatt der Diözese Danzig”, nr. 6/63, 1928.

⁵⁶ W. C i e c h o r s k i, *Historia kościoła i kronika parafii Św. Ignacego w Gdańsku*, „Miesięcznik Diecezji Gdańskiej”, 12/6/8 (1968), s. 186; S. K o ś c i e l a k, *Jezuicy w Gdańsku...*, s. 344-345.

⁵⁷ Nie udało się odnaleźć dekretu. Jedynie w dzienniku urzędowym regencji gdańskiej znajduje się komunikat o włączeniu wyżej wymienionych osad do par. staroszkockiej. Nie wymienia on natomiast Aniołków (być może dlatego, że były one częścią Suchanina) oraz Oruni, która łącznie z ul. Żuławką niewątpliwie również była częścią par. Św. Ignacego. Por. „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Danzig” 20, 1859, s. 135.

nia, Piekłisko, Suchanino (w tym Diabełkowo, Szubieniczna Góra, Migówko, Królewska Dolina), a w 1918 r. również Ujeścisko. W kolejnych latach zasięg parafii ulegał dalszym zmianom, tak iż obecnie wspólnota obejmuje tylko Olszynkę Małą, oraz domy stojące wokół ul. Diamentowej, Piaskowej, Ptasiej, Szopińskiego i Cienistej.

Kolejne trzy parafie ku czci Św. Ducha, Św. Mikołaja i Św. Brygidy utworzono 31 marca 1840 r. Po III rozbiorze Polski ostatecznie porzucono myśl o zwrocie katolikom właściwego kościoła parafialnego NMP i erygowano oficjalną parafię przy Kaplicy Królewskiej, pod zmienionym tytułem **Św. Ducha**, obejmującą pld. część Głównego Miasta (wraz z ul. Szeroką) oraz wsch. części Starego Przedmieścia (wraz ul. Rzeźniczką i Podwalem Przedmiejskim)⁵⁸. Dnia 31 marca 1882 r. z par. Św. Mikołaja przyłączono do niej także Wyspę Spichrzów oraz ul. Okopową, Bogusławskiego, Kładki i Św. Trójcy, natomiast odłączono tereny na pld. od ul. Kocurki i na wsch. od Żabiego Kruku⁵⁹. Ponadto w latach 1821-55 do parafii przy Kaplicy Królewskiej należało również Wisłoujście⁶⁰. Z kolei 21 listopada 1859 r. niezależność odzyskała par. Bożego Ciała w Pęgowie, która od 9 czerwca 1592 r., jako filia połączona była z gdańską parafią⁶¹. Otwartym pozostaje pytanie, kiedy do parafii włączone zostały osady położone na Żuławach Gdańskich (Dziewięć Włók, Przejazdowo, Wiślinka, Wiślina, Koszwały, Bogatka, Bystra i Mokry Dwór), o których wspominają XIX-wieczne schematyzmy, jednak ani dekret erekcyjny, ani wykazy miejscowości sporządzane rokrocznie przez gdańskich proboszczów ich nie wymieniają. Być może jeszcze przed reformą w 1840 r. parafia gdańska dzieliła się obowiązkami duszpasterskimi na tym terytorium z par. giemlicką i świętowojciechową, na co wskazywałyby XIX-wieczne źródła wyszczególniające Krępiec, Mokry Dwór, Bystrę i Wiślinę jako gości par. w Świętym Wojciechu⁶².

⁵⁸ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Św. Ducha, 1, k. 50 (*Einpfarungs-Dekret*); Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 6/710, k. 355 (*Einpfarungs-Dekret*).

⁵⁹ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Św. Ducha, 1, k. 91 (*Einpfarungsdekret*); *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*, s. 106.

⁶⁰ Wymieniane w schematyzmach XIX-w. inf., które przyporządkowywały całą Mierzęję Gdańską parafii Św. Ducha należy uważać za nieprecyzyjne, o czym w dalszej części wywodu.

⁶¹ *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*... s. 104.

⁶² *Schematismus der Geiftlichkeit des Bisthums von Culm für Jahr 1848*..., s. 69, 72; *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin 1904*..., s. 102, 107.

Wiadomo jedynie, że 1868 r. do nowoutworzonej ekspozytury w Wocławach dodano z par. Św. Ducha: Koszwały, Bystrę, Przejazdowo, Wiślinę, Dziewięć Włók, Mokry Dwór i Bogatkę, natomiast w 1925 r. na rzecz kuracji w Rudnikach odpadły: Płonia Wielkie i Małe, a cztery lata później także Wiślinka, Olszynka Wielka, Nowa Wieś (dziś Dobrowo) i Ciernie. Nierozstrzygnięta pozostawała także przynależność parafialna osad położonych na Mierzei Gdańskiej, które ze względu na znaczne oddalenie od par. żuławskiej mogły korzystać z posługi gdańskich kapłanów. Najprawdopodobniej dopiero w 1922 r. miejscowości na zach. od Bąsaku Kościelnego oddano parafii przy Kaplicy Królewskiej⁶³.

Przy świątyni poklasztornej należącej wcześniej do dominikanów, ustanowiono formalną parafię ku czci **Św. Mikołaja**⁶⁴. Teren erygowanej parafii obejmował Podwale Staromiejskie, Prawe Miasto do ul. Szerokiej, Ołowiankę, Wyspę Spichrzów, Długie Ogrody, Dolne Miasto, Rudno i zach. część Starego Przedmieścia (do ul. Rzeźnickiej)⁶⁵. Dnia 18 sierpnia tego samego roku częścią parafii stały się również Siedlce i Emaus⁶⁶. Pięć lat później dołączono jeszcze Błonia i Gęsią Karczmę. W 2 połowie XIX wieku nastąpiła korekta granicy, w wyniku której w parafii znalazła się płd.-wsch. część dzielnicy (od Żabiego Kruku do Starej Motławy, a ponadto lewa strona ul. Św. Trójcy i Kocurki do Opływu Motławy), należąca dotychczas do parafii Św. Ducha. Na początku XX stulecia wyłączono natomiast, na rzecz par. Św. Franciszka: Emaus i Siedlce (w tym osady Winniki, Ziemica, Szkódka), a na rzecz par. MB Bolesnej: Rudno, Miałki Szlak i Błonia (dziś Rudniki).

W 1835 r. konwent brygidiański został oficjalnie zniesiony, zabudowania klasztorne rozebrane, a przy kościele **Św. Brygidy** w dniu 31 marca 1840 r. ustanowiono samodzielną parafię, obejmującą wsch. część Starego Miasta (do ul. Łagiewniki i Kanału Raduni), Podwale

⁶³ *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelpin 1904...*, s. 107, 124.

⁶⁴ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Św. Mikołaja, 1, k. 119 (*Einpfarungs-Dekret* – Gw I 1082); Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 6/710 k. 336 (*Einpfarungs-Dekret*).

⁶⁵ Wschodnia część Starego Przedmieścia należała wcześniej do parafii przy Kaplicy Królewskiej.

⁶⁶ W tekście wymienione są miejscowości: Schidlitz, Schlappke, der beiden Molden, Schladahl, Emaus, Schillingsfelde. *Einpfarungs zur Kirche ad Nicoleum betreffend*. Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 5 Św. Mikołaj, 1, (bez karty – na dole strony nr 502) – (Dekret dotyczący włączenia kilku miejscowości do parafii Św. Mikołaja).

Staromiejskie oraz Osiek, Zamczysko, Sienną Groblę i Ostrów⁶⁷. W 1900 r. z parafii starszkoockiej, przyłączono jeszcze osiedle Kolonia Schichau (nieistniejące już domy przy dzisiejszej ul. Jana z Kolna). Kilkadziesiąt lat później od kościoła poklasztornego odłączono na rzecz parafii MB Bolesnej Sienną Groblę i Polski Hak⁶⁸.

Bez ustalonej przynależności parafialnej pozostała zach. część Starego Miasta, obsługiwana od 1718 r. przez karmelitów oraz obszar między fortyfikacjami przypisany dotychczas do Kaplicy Królewskiej. Dnia 29 czerwca 1842 r. przy kościele Św. Eliasza i Elizeusza powołano więc do życia parafię **Św. Józefa**⁶⁹, przydzielając jej zach. część Starego Miasta, Targ Drzewny i Węglowy, Dzieła Zewnętrzne oraz Lazaret (rejon ul. Dyrekcyjnej)⁷⁰. W 1869 r. dodano również Piecki i Szadółki, które na początku XX w. weszły w skład parafii Emaus⁷¹.

Jeżeli chodzi o parafię w Świętym Wojciechu to w połowie XIX w. dołączono do niej Migowo, które w 1911 r. przeszło jednak do par. Emaus. Duże uszczuplenie wiernych nastąpiło też w roku 1906, gdy Kowale i Łostowice znalazły się w par. starszkoockiej⁷², Rusocin i Ciepłewo włączono do par. łęgowskiej⁷³ oraz Jagatowo i Świncz do par. kłodawskiej⁷⁴. W 1914 r. na rzecz par. w Kłodawie odłączono

⁶⁷ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. III/KB, IIIa, 2p, k. 109 (*Einpfarungs-Dekret*); Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 6/710, k. 337 (*Einpfarungs-Dekret*).

⁶⁸ E. O' R o u r k e, *Umpfarung*, „Amtliches Kirchenblatt der Diözese Danzig” 1/7(1929).

⁶⁹ Wezwanie kościoła również zostało zmienione na Św. Józefa.

⁷⁰ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Św. Józefa, 2, k. 33 (Dekret erekcji parafii Św. Józefa w Gdańsku – Gw. I 1752.).

⁷¹ A. L u b o m s k i, *Wie die Danziger Pfarreien ...*, s. 59; *Schematismus des Bisthums von Culm 1867...*, s. 71.

⁷² A. R o s e n t r e t e r, *Urkunde über die Umpfarung der katholischen Einwohner in den Ortschaften Schönfeld und Kowall aus der katholischen Pfarrkirche St. Albrecht nach der katholischen Pfarrkirche in Alt-Schottland, Kreis Danzig*, „Amtliches Kirchenblatt für die Diözese Culm” 48/11 (1905), s. 95-96.

⁷³ T e n z e, *Urkunde über die Umpfarung der katholischen Einwohner von Rusoschin und Zipplau aus der katholischen Pfarrkirche St. Albrecht nach der katholischen Pfarrkirche in Langenau, Kreis Danzig*, „Amtliches Kirchenblatt für die Diözese Culm” 48/11 (1905), s. 93-94.

⁷⁴ T e n z e, *Urkunde über die Umpfarung der katholischen Einwohner in den Ortschaften Jetau und Schwintsch aus dem katholischen Pfarrverbande St. Albrecht nach der katholischen Pfarrkirche zu Kladau, Kreis Danziger Höhe*, „Amtliches Kirchenblatt für die Diözese Culm” 48/11 (1905), s. 94-95.

Rekcin⁷⁵, natomiast w 1925 r., miejscowości położone na południe od Pruszcza znalazły się w utworzonej tam kuracji⁷⁶. Dalsze ograniczenie zasięgu parafii w okresie powojennym sprawiło, że wspólnota obejmuje dziś tylko Św. Wojciech, Głębokie, Lipce, Niegowo i Radunicę⁷⁷.

Schematyzm diecezji chełmińskiej z 1867 r. określający zasięg parafii w Matarni obok już wcześniej wymienionych wsi dodaje do niej także Borowiec, Matemblewo oraz Złotą Karczmę, a w 1928 r., także Nowy Świat i Owczarnię. Natomiast wymieniana po wielokroć wieś Leżno, częściowo należała do parafii żukowskiej⁷⁸. Po 1922 r. gmina katolicka uszczupliła się o Jasień, Kiełpinek oraz Kiełpino Górne. Pozostałe wsie oddzielono od macierzystej parafii w latach 80 i 90 XX stulecia, tak iż obecnie, oprócz Matarni obejmuje ona tylko Bysewo i Klukowo⁷⁹.

Dalszy rozwój organizacji parafialnej nastąpił dopiero w 2 połowie XIX w. i na początku XX stulecia. Dnia 12 września 1855 r. powiększająca się liczba mieszkańców Nowego Portu wyjednała u bpa Sedłaga zgodę na utworzenie tam kuracji⁸⁰, przekształconej 16 lipca 1866 r. w samodzielny organizm parafialny, którego częścią stało się także Brzeźno i Wisłoujście, a w okresie późniejszym również Zaspą⁸¹. W średniowieczu nieliczni mieszkańcy korzystali jeszcze z funkcjonującej w sezonie letnim kościoła Św. Olafa w Wisłoujściu. Po raz

⁷⁵ Ten z e, *Urkunde über die Umpfarrung der katholischen Einwohner des Gutsbezirkes Rerin (Kreis Danziger Höhe) aus der katholischen Pfarrkirche Danzig-St. Albrecht nach der katholischen Pfarrkirche in Kladau Kreis Danziger Höhe*, „Amtliches Kirchenblatt für die Diocese Culm” 56/12 (1913), s. 127-128.

⁷⁶ W 1718 roku do par. staroszkockiej przeszła Orunia, a na początku XIX wieku Otomin stał się częścią parafii żukowskiej.

⁷⁷ W 1968 r. Bystra, Krepiec i Rokitnica, weszły w skład kuracji w Wiślinie, w 1983 r. Maćkowy stały się częścią par. Św. Judy Tadeusza, Borkowo częścią par. w Straszynie, natomiast w 1996 r. Rotmanka stała się samodzielną parafią.

⁷⁸ Z Leżna pleban z Matarni otrzymywał 8 korców żywa i 8 korców owsa, podczas gdy plebanowi żukowskiemu płacono 4 korce żyta i tyleż samo owsa. Uposażenie z kołody przez dwa lata należało się Matarni, a trzeciego roku par. w Żukowie. G. S c h w e n g e l, dz. cyt., s. 459.

⁷⁹ *Diecezja chełmińska...*, s. 759-760; *Schematyzm Archidiecezji Gdańskiej 2001...*, s. 234.

⁸⁰ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Nowy Port, 1, k. 175 (*Decretum ac Erectionis Disjuntionis Curatiae Neoporti* – Gw. II 6,311, Gw 13/9, Gw 12/9, Gw 14/9, Gw 15/9, Gw 9/9).

⁸¹ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Nowy Port, 3, k. 93 (*Decretum Erectionis territorialis parochialis Neufahrwasser*. Gw. 1917/2017).

pierwszy wzmiankowany w 1403 r., był później kilkakrotnie burzony i odbudowywany, przetrwał jednak aż do końca II wojny światowej, służąc protestanckiemu garnizonowi⁸². Dzisiaj zasięg parafii **Św. Jadwigi Śląskiej** ogranicza się tylko do samego osiedla oraz Wisłoujścia, w tym również Nowego Helu.

Położna przy trasie kartuskiej, i już prawie zapomniana wieś Emaus, nazwę swą wzięła od istniejącej tam w XVIII w. gospody. Na początku XX stulecia połączona została, z mającymi o wiele starszy rodowód, pobliskimi Siedlcami. Miejscowość ta, przed rokiem 1396 stanowiła własność parafii Św. Katarzyny, po czym przekazana została klasztorowi brygidek, które gospodarowały nią do roku 1454. W okresie reformacji katolików z Siedlec włączono do parafii gdańskiej, w której pozostały do roku 1666, kiedy duszpasterstwo parafialne objęli franciszkanie reformaci. Po ich wyjeździe osadę przyłączono do parafii Św. Mikołaja. Rosnąca liczba wiernych, w połączeniu ze znaczną odległością od parafii stała się głównym powodem budowy we wsi Emaus osobnego kościoła. W dniu 4 grudnia 1906 r. bp Augustyn Rosentreter dokonał konsekracji neogotyckiej świątyni, nadając jej wezwanie **Św. Franciszka z Asyżu**, a kilka miesięcy później, 1 lipca 1907 r. erygował przy nim samodzielnie parafię. Jej po wielokroć modyfikowane granice, ostatecznie ukształtowały się w 1929 r. Z par. Św. Mikołaja, w obrębie nowej wspólnoty, znalazły się Siedlce i Emaus, z par. Św. Józefa – Piecki i Szadółki (1929), z par. Św. Wojciecha – Migowo, natomiast z par. Św. Ignacego – Chełm, Zabornia, Piekliko i Suchanino, a w 1918 r. również Ujeścisko. Po 1922 r. dołączono natomiast Jasień, Karczemki, Otomin, Rębowo, Kiełpin Górny oraz Kiełpinek⁸³. Po 1945 r. większość miejscowości zostało od niej odłączonych, tak iż obecnie ogranicza się właściwie tylko do Siedlec, Wzgórza Mickiewicza, Pieklika i Krzyżowników⁸⁴.

⁸² W. Długokęcki, *Mierzeja Wiślana od XIII do połowy XV wieku (1454 r.)*, Gdańsk 1995, s. 87; A.F. V o l é t, *Neringia Oder Geschichte Der Danziger Nehring: mit 21 Illustrationen und einer Specialkarte der Nehring*, Danzig 1864, s. 131; J. Wiśniewski, *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezjańskiej 1243-1821 (1992)*, cz. 1, Elbląg 1999, s. 481.

⁸³ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 Emaus, 1, k. 15 (*Urkunde über für errichtung einer Filialkirchengemeinde in Schidlitz-Emaus*. – Gw 13822 z 7.11.1906 r.).

⁸⁴ Granice par. wyznaczają ul. Malczewskiego-Gerwazego-Asesorów-Czereśniowa-Kartuska-Św. Huberta-Pagórkowa-Kolonia Zręby-Zakopiańska.

Nieco na północ od centrum miasta, zaczyna się Wrzeszcz. Po raz pierwszy wspomniany w 1263 r., należał do parafii Św. Katarzyny. W 1346 r. przeszedł w ręce komtura gdańskiego, potem zaś, był własnością kilku zamożnych rodów szlacheckich. Gdy na początku XVI w., kościół Św. Katarzyny przejęli ewangelicy, duszpasterską opiekę nad katolikami z Wrzeszcza powierzono cystersom oliwskim⁸⁵. Wraz z rozwojem przestrzennym willowej dzielnicy, na przełom XIX i XX stulecia, nastąpił także rozkwit życia religijnego. Nabożeństwa w obrządku katolickim odprawiane były najpierw w prowizorycznej kaplicy, przy ul. Jesionowej, a od 1901 r. w specjalnie urządzonej dla tych potrzeb, pomieszczeniu nowo zbudowanej plebanii. Trójnawową świątynię budować rozpoczęto 1 lipca 1909 r., a zakończono dwa lata później uroczystą konsekracją, dokonaną 18 kwietnia 1911 r., przez sufragana chełmińskiego Jakuba Klundera⁸⁶. Załącznikiem odrębności, było założenie w 25 czerwca 1895 r. stacji duszpasterskiej, przekształconej 2 listopada 1901 r. w kurację⁸⁷. Samodzielna parafia tytułu **Najświętszego Serca Jezusowego** erygowana została natomiast 1 kwietnia 1911 r.⁸⁸. Oprócz Wrzeszcza, obejmowała Brunów, Kuźniczki, Studzienkę, Nowe Szkoty, Strzyżę, Kolonię, Młyniska i Składy⁸⁹. W 1948 r. z par. Emaus przyłączono do niej Piecki Dolne⁹⁰. Współcześnie teren placówki ograniczony jest do Górnego Wrzeszcza i Strzyży Dolnej⁹¹.

⁸⁵ S. K u j o t, dz. cyt., s. 131, 241; J. S z c z e p a ń s k i, *Młyny i dwory średniowiecznego Wrzeszcza i Strzyży*, [w:] *Wędrówki po Wrzeszczu*, red. K. i J. S z c z e p a ń s c y, Gdańsk 2011, s. 13.

⁸⁶ A. B o l d t, *Geschichte der Entwicklung der Vorstadt Danzig-Langfuhr seit der Witte des vorigen Jahrhunderts*, Danzig 1911, s. 40-45; B. O l s z o n o w i c z, *Parafia Serca Jezusowego Gdańsk-Wrzeszcz*, „Gwiazda Morza” 23, 1994s. 26; J. S a m p, *Wrzeszcz, kościół „Na Czarnej”*, Gdańsk 1992, s. 60, 72.

⁸⁷ Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. I, 1 N.S.J., 1, k. 328 (Dekret ustanowienia parafii we Wrzeszczu – Gw I 1110/0 30/10°/L); *Ibid.*, k. 142-143 (Dekret o założeniu punktu duszpasterskiego z 25.06.1895 r.).

⁸⁸ Z dnia 24.02.1911 r. A. R o s e n t r e t e r, *Urkunde über die Errichtung einer selbständigen katholischen Pfarrei in Danzig-Langfuhr (Stadtkreis Danzig)*, „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Danzig” 14(1911), s. 118.

⁸⁹ Powstała z parafii oliwskiej i starszokockiej.

⁹⁰ Dekret z dnia 14.6.1948 L. dz. 1223-1948. Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, sygn. II, 2, k. 38 (*Dekret w sprawie przydzielenia mieszkańców Piecowa Dolnego do parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Gdańsku-Wrzeszczu a wyłączenia ich z parafii Św. Franciszka Wyznawcy w Gdańsku-Emaus*).

⁹¹ Dzisiaj granice parafii wytyacza al. Grunwaldzka, Jaškowa Dolina, Batorego, Partyzantów, Kołłątaja, Czarna, następnie tory kolejowe, aż do Wajdeloty, i dalej Danusi, Wypiańskiego i Hallera.

Zakończenie

Rozwój terytorialny gdańskich placówek duszpasterskich zaczął się bardzo wcześnie. Już około XII wieku z istniejącej pierwotnie parafii grodowej, która obejmowała całą okolicę, wyodrębniła się między innymi parafia w Oliwie i Świętym Wojciechu, zaś w następnym stuleciu doszła do tego parafia Św. Mikołaja i Św. Katarzyny. W dziejach nadmotławskiego Kościoła mamy do czynienia z trzykrotną generalną reorganizacją sieci parafialnej przypadającą na rok 1456, 1718 i 1840/42. Ukształtowany w średniowieczu układ parafialny zburzony został pod wpływem zwycięstwa reformacji. Sukces odnowy posoborowej zaowocował z kolei powstaniem kilku ośrodków zastępczych, które w późniejszym czasie stały się podstawą do nowego uregulowania kwestii parafialnych. W miarę stała liczba ośrodków duszpasterskich utrzymała się właściwie aż do przełomu XIX i XX stulecia, przy czym wzrastająca sukcesywnie liczba wiernych zmuszała biskupów chełmińskich do tworzenia nowych ośrodków kultu w prężnie rozwijających się dzielnicach miasta.

AGNIESZKA KOBUS

PARISH ORGANIZATION OF THE CATHOLIC CHURCH IN GDAŃSK FROM THE MIDDLE AGES TO THE CREATION OF THE APOSTOLIC ADMINISTRATION IN THE FREE CITY OF GDAŃSK

Abstract

The article is devoted to the development process of the parish network in Gdańsk from the Middle Ages to the creation of the apostolic administration in the Free City of Gdańsk. The territorial development of Gdańsk parishes began very early. Already about the 12th century the originally existing parish including the entire neighbourhood was divided into Oliwias and Saint Wojciech. In its history, the Church in Gdańsk underwent a general reorganization of the parish network three times, respectively in 1456, 1718 and 1840-1842. Formed in the Middle Ages, the parish system was destroyed under the influence of the Reformation. Restoration of the Council of Trent, in turn, resulted in the creation of several centers of substitutes, which later became the basis for a new regulation of the parish.

Translated by Agnieszka Kobus